

08. Gramerleşme hakkında

Çiğdem TOPÇU¹

APA: Topçu, Ç. (2023). Gramerleşme hakkında. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (35), 129-137. DOI: 10.29000/rumelide.1342097.

Öz

Gramerleşme, yabancı araştırmacıların bir terim (ve ona bağlı çalışma alanı/ teori) olarak ortaya koyduğu Fransızca *grammaticalisation*, İngilizce *grammaticalization*, Almanca *grammatikaliserung*'un Türkçeye çevrilmiş hâli olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca *dilbilgiselleşme*, *dilbilgiselleştirme*, *gramatikleşme* ve *gramatikalleşme* de söz konusu terimle aynı anlama gelecek şekilde kullanılan terimlerdenidir. Ancak bunların içinde en yaygın olarak kullanılanı gramerleşmedir. Esasında adı geçen bütün bu terimlere ait sunulan içerik tek bir kaynaktan beslenmektedir, denilebilir. Gramerleşme ve muadili olarak sunulan diğer terimler, araştırmacılar tarafından genel olarak, 'sözcükbirimlerin dilbilgisel birim hâline gelmesi' anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra 'bir dilbilgisel yapının daha da dilbilgiselleşmesi' veya 'bir dilbilgisel unsurun sözcükbirime dönüşmesi' de gramerleşme (ve onun karşılandığı alan olan *sözlükselleşme*) sürecinin bazı aşamaları/yönleri olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu değerlendirmenin temelinde yatan gerçeğin, ekleşme ve eklenme kültürleri birbirinden farklı olmasına rağmen, Türk dilinin Hint Avrupa dılcılık geleneklerinin devamı olan bir anlayışla ele alınmasının olduğu görülmektedir. Hint Avrupa dılcılık çalışmalarından devralınan bu anlayışın merkezinde, Türk dili hakkında yapılan çalışmaların genelinde karşılaşılan dile kelime odaklı bakış olduğunu söylemek gerekir. Zira gramerleşme de bu bakışın sonucu olarak öne sürülmüş bir konudur. Ancak konu hakkında gerek içerik ve bu içeriğin Türk diline uyarlanmaya çalışılması çabası, gerekse onu temsil eden terim(ler)in yapı/şekil/anlam karşılığında ifade ettikleri ve buna bağlı olarak da böyle bir çalışma alanının/teorinin kabulü, sorunlu bir durum arz etmektedir. Bu noktadan hareketle, bu çalışmada konuya ilişkin verilen örnekler tek tek değerlendirilmeyip gramerleşme ve muadili terimlerin kaynaklarda sunulmuş şekli incelenecek, ilgili konu/terimlerin Türk dil bilgisi ve ona ait çalışma alanı bakımından varlığı/kullanılabilirliği sorgulanacaktır.

Anahtar kelimeler: Gramerleşme, anlam, kelime, ek

About grammaticalization

Abstract

Grammaticalization appears as a Turkish translation of French *grammaticalisation*, English *grammaticalization*, and German *grammatikaliserung*, which foreign researchers put forward as a term (and related field of study/theory). In addition, *dilbilgiselleşme*, *dilbilgiselleştirme*, *gramatikleşme* and *gramatikalleşme* are terms used to have the same meaning as the aforementioned term. However, the most widely used of these is gramerleşme. In fact, it can be said that the content presented for all these terms is fed from a single source. Gramerleşme and other terms presented as equivalents are generally used by researchers to mean that 'lexical elements

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili ABD (Sakarya, Türkiye), ctopcu@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6535-0613 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 13.07.2023-kabul tarihi: 20.08.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1342097]

become grammatical elements'. In addition, 'the further grammaticalization of a grammatical structure or the transformation of a grammatical element into a lexical unit' are also considered as some stages/aspects of the grammaticalization (or *lexicalization*, which is the field in which it is opposed). However, it is seen that the underlying fact of this evaluation is that the Turkish language is handled with an understanding that is the continuation of the Indo-European linguistic traditions, although the cultures of attachment and attachment are different from each other. It should be said that this understanding, inherited from Indo-European linguistic studies, is a word-oriented view of the language encountered in general studies on the Turkish language. Grammaticalization is a subject that has been put forward as a result of this view. However, both the content and the effort to adapt this content to the Turkish language, as well as what the term(s) representing it express in terms of structure/form/meaning, and accordingly, the acceptance of such a study area/theory presents a problematic situation. From this point of view, in this study, the examples given on the subject will not be evaluated one by one, but the way of presentation of grammar and equivalent terms in the sources will be examined, and the existence / usability of the related subject / terms in terms of Turkish grammar and its field of study will be questioned.

Keywords: Grammaticalization, meaning, word, suffix

Son zamanlarda Türk dilinin işleyişine dair hazırlanan çalışmalarda sıkça adı geçtiği görülen *gramerleşme* teriminin kaynağının Hint Avrupa dil bilimi çalışmaları olduğunu söylemek gerekir. Bugünkü yaygın anlamına yakın bir biçimde ilk kez kullanımının Hint Avrupa dil bilimi uzmanı Fransız Antonie Meillet'in 1912 yılında yaptığı *L'évolution des Formes Grammaticales* adlı çalışmaya dayandırıldığı (Çetin, 2016, s. 31) ve terimin dilbilim alanına Meillet tarafından dâhil edildiği belirtilmektedir. (Gökçe, 2013, s. 23) Daha sonraları, yabancı dillerde bu konu hakkında yapılan çalışmalar Türkçeye tercüme edilmiş, tercüme yoluyla öne sürülen terimler ve konunun içerik bilgisi, Türk dilinin işleyişinde de karşılığı ve örnekleri bulunma çabasıyla, çeşitli eserlerle ortaya konulmak istenmiştir.

Gökçe'nin (2013), *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri Oğuz Türkçesine Dayalı Tarihsel-Karşılaştırmalı Bir İnceleme* adlı çalışması, zikredilen türden çalışmalara örnek gösterilebilir. Bu eser, gramerleşme teorisinin tarihini ve bu yönde çalışan araştırmacıların ifade ettiklerini ayrıntıları ile birlikte kaydetmektedir. Eserde *batayaz-* "batmaya yaklaşmak" vb. ekleşme örnekleri fiil birleşmeleri² olarak ele alınmakta ve bu fiil birleşmelerinin bir gramerleşme sürecinin sonucunda ortaya çıktığı öne sürülmektedir. Çalışma, gramerleşme konusunda güncel olarak en kapsamlı bilgiyi veren eserlerden biridir, denilebilir. Makalenin yazılmasında büyük ölçüde adı geçen eserden istifade edilmiştir.

Buna ilaveten gramerleşme konusunda tarihi, süreçleri ve örnekleri ile ilgili başka çalışmalar ve lisansüstü tezler de hazırlanmıştır. Bu çalışmalar zarf fiiller, tasvir fiilleri gibi çeşitli unsurların gramerleşmesi üzerinedir.³ Eldeki çalışmalardan hareketle, önce konunun içeriği ile ilgili ifade

² Tarafımızca, bu gibi ekleşmelerde birleşiklik durumu söz konusu değildir; ancak çalışmanın esasını oluşturmadığı için bu konuya detaylı bir şekilde yer verilmeyecektir.

³ Çetin, O. A. (2016). *Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türkçede Zarflar*. Doktora Tezi, Osman Gazi Üniversitesi, Eskişehir; Demir, C. (2018). *Yeni Uygurca Gramerleşmiş Fiillerin Türkiye Türkçesine Çevirisi Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara; Demirel, E. (2015). *Gramerleşme Süreçleri Bakımından Nevâdirü's- Şebâb'da Tasvirî Fiiler*. *Turkish Studies, Volume 10/8*, 819-834; Ağca, F. (2013). *Türk Budist Çevresi Metinlerinde Bir Gramerleşme Örneği Olarak arıtı Sözcüğü, Bengü Bitig Dursun Yıldırım Armağanı, Türk Bilig*, 63-74.; Aydemir, İ. A. (2015). *Güney Sibiryâ Türkçesinde Zarf-Fiili Yapıların Gramerleşmesi Hakkında*, *Türkbilig*, 2015/29, 89-100.; Salan, E. (2014). *Türkçede Bir Gramerleşme Örneği -soñ < soñ*, *Dil Araştırmaları, Sayı: 14, Bahar 2014*, 97-117.; Gökçe, H. (2010). *Başkurt Türkçesinde Gramatikleşme Örnekleri Üzerine*, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi 17/1*, 83-104.

edilenlere değinilecek, daha sonra da konunun temsili olan terim(ler)in yapısı hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Söz konusu amaca istinaden, gramerleşme ve muadili olarak sunulan terimlerin kaynaklarda nasıl ele alındığına çeşitli yönlerden bakmak gerekir. Terimler hakkında yapılan izahlar birbirine benzer niteliktedir. Bu sebeple, bütün tanımlar değil de konunun anlaşılması adına örnek teşkil etmesi bakımından, birkaçına değinilecektir.

Daha önce de belirtildiği gibi *gramerleşme* (Gökçe, 2013; Ağca, 2013; Çetin, 2016; Aydemir, 2015; Salan, 2014; Demir, 2018; Demirel, 2015), *dilbilgiselleşme* (Can, 2017; Demirci, 2007; Karaca, 2022; Türk ve Özalan, 2014) *dilbilgiselleştirme* (Çubukçuoğlu, 2019), *gramatikleşme* (Öner, 2011) ve *gramatikalleşme* (Dilâçar, 1989; Gökçe H., 2010) konunun temsili olarak kullanılan terimlerdir. Nihayetinde hepsi aynı noktaya işaret eder bir vaziyette sunulan bu terimlerin, genel olarak, dilin yapısı ve işleyişi açısından bir süreç ifade ettiğinin vurgulandığını söylemek gerekmektedir. Hangi terim kullanılırsa kullanılsın, bu terimlere dair yapılan tanımların esasını oluşturan temel düşüncenin, Dilâçar (1971, s. 97)'in şu ifadesinde özetlenmiş olduğu söylenebilir: “bir sözcüğün anlamını yitirerek (désémantisation) ek haline gelmesi”⁴

Ancak işin özünü oluşturan bu temel düşüncenin nasıl sunulduğu konusunun, Türk dilinin eklenme ve ekleşme düzeni açısından dikkat çekilmesi gereken ayrıntıları içerdiği için, gündeme getirilmesi tarafımızca uygun görülmektedir. Mesela, Demirel (2015, s. 823)'in “Gramerleşme bazen bağımsız sözlükbirimlerin fonetik özelliklerini kaybedip yapısal olarak değiştiği bazen de şekil özelliklerini koruyup anlamsal fonksiyonlarını yitirdiği bir süreç olarak ifade edilebilir.” açıklamasında terimin bir süreci ifade ettiği hususu ve şekil odaklı bakış göze çarpmaktadır. Bu açıklamada kelimenin şeklen yaşadığı değişiklik gramerleşmenin gerçekleşmesi noktasında bir ölçü imiş gibi değerlendirilmiştir. O hâlde, anlam kaybı olmasa da bir kelimenin fonetik birtakım hadiseler yaşaması, onun gramerleştiğini göstermekte midir? Ayrıca ‘anlamsal fonksiyon’ ile ‘anlam’ aynı şeyi mi ifade eder? Anlamsal fonksiyon tabirinden tarafımızca şu anlaşılmalıdır: Dilde anlam sahibi olan unsurun (kelimenin) sahip olduğu o anlamla bir görev icra etmesi, yani kelime kelime karşıtlığında (tamlayan tamlanan ilişkisinde) yer alarak anlamının diğer anlamı çeşitli yönlerden tamamlaması. Burada anlamsal fonksiyon tabiri ile kastedilen sadece anlam olsa gerektir, ancak anlamın bu tabir ile sunulması gramer (dil bilgisi) alanı açısından uygun değildir. Özetle, bu açıklamada şekil değişikliğinin önemsenmiş ve görev kavramının da neredeyse dışarıda bırakılmış gibi olduğu görülmektedir.

Başka araştırmacılar da terimi, dile ait bir süreci belirtmesiyle birlikte değişime de dikkat çeker şekilde açıklamaktadır. Mesela Aydemir (2015, s. 90) yabancı bir araştırmacıdan aktararak terimin “otonom leksikal bir birliğin giderek bağımsız bir gramer kategorisi özelliği kazandığı dilsel değişim sürecini ifade etmek üzere...” kullanıldığını ve bu terimin “dilsel birimlerin kendi sözlüksel anlamlarını yitirerek birtakım yeni dilbilgisel işlevler kazandıkları dinamik süreci...” (Aydemir, 2015, s. 90) ifade ettiğini belirtir. Yine aynı şekilde Çubukçuoğlu'nun (2019, s. 12) da “Dilbilgiselleşme, bir iletişim gereksiniminden kaynaklanan söylem-edimbilim ve biliş kaynaklı güdülenmelerle dilbilgisel işlev taşımayan bir dilsel birimin... altsüreçlerden geçerek, dilbilgisel işlev taşımaya başladığı ya da düşük derecede bir dilbilgisel işlevi olan bir birimin daha yüksek bir dilbilgisel işlev taşımaya başladığı

⁴ Dilâçar (age., s. 97) konuyla ilgili şu örneği verir: “...fillerimizde kullanılan -yor eki. Eskiden yormak/ yormak (gitmek, yürümek) kalıbında olan bağımsız bu sözcük sonra ek haline gelmiştir; içiyor'un bugün “yürümek”le bir ilgisi kalmamıştır; -yor artık gramatikalleşmiştir.”

süreçtir.” şeklindeki izahı da Aydemir’in izahıyla ortaklık göstermekle birlikte ondan farklı olarak sürecin gerçekleşme sebeplerini de söz konusu etmektedir.

Ancak yukarıda geçen, yabancı araştırmacılardan aktarılan “otonom leksikal birlik olarak görülen kelimenin bağımsız bir gramer kategorisi özelliği kazanması” ifadesi, Türk dili bakımından kabul edilebilir değildir. Çünkü Türk dilinin yapısı ve işleyişi bakımından anlamı taşımaları, yani “ortada bir cümle olmadan da algılanabilen anlamlara” (Kuş, 2018, s.75) sahip olmaları hasebiyle bağımsız olan unsurlar kelimelerdir ve bu onların sonradan kazandıkları bir özellik değildir. “... dil kelimeyi ... kendi başına algılanabilen bir karşılık olarak anlam ve bu anlamı taşıyan müstakil bir şekilde hisselendirmiş, kelimeyi bu içerik ve şekil ilişkisiyle yapılandırmıştır.” (Turan, 2018: s. 100) Dolayısıyla kelimelerin herhangi bir süreç vs. vesilesiyle bağımsızlık kazanmaları söz konusu değildir. Ayrıca Aydemir’den aktarılan bu ifade, süreç her ne ise, bu sürecin sonucunda kelimenin neye dönüştüğü konusunda bir belirsizlik içermektedir. Bu ifadede, Hint Avrupa dilcilerinin ve onların devamı niteliğinde yapılan çalışmaların kelime türlerine herkesçe malum bakışı, yani isim ve fiil dışında başka kelime türlerininin de var olduğu düşüncesi kendisini ele vermektedir.⁵ Halbuki, kelime başka bir kategoriye dönüşüyorsa, Türk dili için bu kategori ancak ek olabilir. Zira “Ekleşme dizisinin iki dil unsuru kelime ve ekten ibarettir ve birbirleriyle yapılandırılarak ayırt edilmiştir. Ekleşmede görevlendirilen üçüncü bir anlam biçim ya da işlev biçim ilişkisi tanımlanamaz.” (Turan, 2018, s. 100)

Bunlara ilaveten, her iki araştırmacının da açıklamasında dikkati çeken bir diğer husus, ‘dilsel’ ve ‘dilbilgisel’ kavramlarının dolayısıyla dil ve dilbilgisi kavramlarının birbirlerine karşıtlık oluşturan kavramlar imiş gibi sunulmasıdır. Aslında bu ifadenin arka planındaki gerçek, kelime ve ek, dil ve dil bilgisi olmak üzere birbirinden ayrı iki dünyaya ait olarak değerlendirilmesi; kelimelerin dile, eklerin ise dil bilgisine ait unsurlar olarak kabul edilmesidir. Sarı’nın (2015, s. 11) “Bir dilin sözcük varlığında o dilin biçimbilgisel ve sözdizimsel ilişki kategorileri, yani ekler yer almaz.” açıklamasında görüldüğü gibi. Bu düşüncede, belki de, anlamın yani kelimenin kendine has var oluş niteliği etkili olmaktadır: “Anlam dediğimiz, bizi büyüyenlerin konuşmalarından edinilen, ancak konuşma dışında kendi başına da zihinde birer karşılık olarak beliren ... varlık ve hareket algısıdır ve dilin konuşma/söz dizimi → cümle şartına bağlı olmaksızın da algılanan karşılığıdır...” (Turan, 2018, s. 100) Ancak bu, eklerin dile ait olmadığına işaret etmez. Zira, bilindiği gibi, söz varlığında yapım eki almış ve bu suretle anlamı değişmiş kelimeler de mevcuttur.

Bununla birlikte, yazarın devamında, ekleri kastederek kaydettiği şu ayrıntıyı da kendi düşüncesini daha açıkla nitelikte olması sebebiyle, vermek gerekebilir: “Bunlar, ayrı bir veri tabanında, diğer bir ifadeyle “ek varlığı” olarak tanımlanabilecek farklı bir saklama alanında kodlanmak durumundadır. Dolayısıyla eklerin dökümünün, işlevlerinin, hangi kök veya gövdelere, sözcük sınıflarına eklenebilecekleriyle ilgili bilgilerin zihinde ayrı bir veri tabanı içerisinde saklandığı savunulabilir.” (Sarı, age., s. 11) Yani, buna göre kelimelerin ve eklerin zihinde farklı veri tabanlarında saklandığı düşünülmektedir. Zihnin kelime ve ekleri ayrılmış farklı veri tabanlarına sahip olması düşüncesi doğal karşılanabilir. Anlamlar (kelimeler) ile görevlerin (eklerin) zihinde ayrı ayrı bulunduğu veri tabanları olabilir. Bu da ayrı veri tabanlarının her ikisinin bağlı olduğu bir üst veri tabanına yani toplamında dil olgusuna işaret eder. Dolayısıyla eklerin değil de sadece kelimelerin dile ait unsurlar imiş gibi değerlendirilmesi doğru değildir.

⁵ Bu durum Ağca’nın (2013, s. 63) “Dillerde, herhangi bir sözcüğün gerçek anlamını ya da sonradan kazandığı anlamları kaybederek ya leksik birim halinde ya da ekleşmek suretiyle morfem halinde belli bir gramer biçimine dönüşmesi olarak tanımlayabileceğimiz gramerleşme...” açıklamasında da görülmektedir. Buna göre, kelime ve ek dışında her ikisinden de farklı üçüncü bir kategori olarak “leksik birim”in varlığından söz edilmektedir.

Tanımlardan sonra, gramerleşmenin gerçekleşme şekline dair yapılan değerlendirmelere de kısaca değinmek gerekebilir. Bu değerlendirmeler, şu şekilde maddeleştirilebilir⁶: Gramerleşmenin; 1. Küçük gramer kategorilerinin büyük gramer kategorilerinden çıkması veya daha düşük gramer kategorilerinin daha yoğun gramer kategorilerine değişmesi gibi yönlerle; 2. Anlamsızlaşma (desemanticization)⁷, kategorisizleşme (decategorialization)⁸, erozyon (ya da ses indirgemesi)⁹ gibi çeşitli alt süreçler/aşamalarla gerçekleşmesi.¹⁰

Ashında yukarıda maddeleştirilmiş olan ‘anlamsızlaşma, küçük gramer kategorilerinin büyük gramer kategorilerinden çıktığı, daha düşük gramer kategorilerinin daha yoğun gramer kategorilerine değiştiği’ gibi görüşler/hususlar, teorinin kaynağını besleyen ve bu alanı şekillendiren ayrıntılar hükmündedir. Bu ayrıntılara uzun uzadıya değil de genel çerçevenin anlaşılması için yeterince değinileceğini ifade etmek uygun olacaktır.

Öncelikle anlamsızlaşma, gramerleşmenin ilk basamağı olarak görülmekte, sözlük unsurunun anlam içeriğini kaybetmesi olarak sunulmaktadır.¹¹ (Gökçe, age., s. 30) Mesela ilk başta insanlar için kullanılan ‘ayağa kalkmak/ayakta durmak’ anlamındaki *tur-* fiilinin, daha sonraları cansız varlıklar için de kullanılarak yardımcı fiile dönüşmesi (Gökçe, age., s. 32), bu anlam içeriğindeki kayba verilen örneklerdendir.

Kategorisizleşme ise gramerleşmenin, ‘küçük gramer kategorilerinin büyük gramer kategorilerinden çıkması’yla gerçekleşen bir alt süreci olarak anlatılmaktadır. Burada dikkati çeken nokta, ilgili alan üzerine çalışan araştırmacıların gramer unsurlarını küçük kategori ve büyük kategori şeklinde bir sınıflamaya tabi tutmasıdır. Bu sınıflamaya göre, isim ve fiiller büyük kategoriler; sıfat ve zarflar ara kategoriler; edat, bağlaç, yardımcı fiil ve zamirler küçük kategorilerdir. Zikredilen bu kategoriler de büyükten küçüğe dönüşerek gramerleşmenin kategorisizleşme alt sürecini gerçekleştirmektedir: büyük kategori (> ara kategori)> küçük kategori.¹² (Gökçe, age., s. 33) Bu noktada “Kelimenin anlama bağlı çeşidi ile ekleşme süreçlerinde yüklendikleri işlevlerinin ve türlerinin karıştırılması sonucuna göre şekillenen dilcilik kültürü...” (Turan, 2018, s. 98) ile karşılaşmaktayız. Çünkü gelenek hâline gelmiş Hint Avrupa dilciliğinin bakış açısı ve çalışmaları ile Türk dilini ele alma durumu “kelimenin isim ve fiil kategorilerini bile şekle bağlayamadığı gibi, isim ve fiil sınıfının yanına bir de zarf, sıfat, zamir... gibi, kelimenin yüklendiği ama ekleşme düzeni elvermediği için ayırımı yapılamayan görevlerin, gerçekte olmayan kelime çeşidi zannedilmesi yanlıgısını da beraberinde...” (Turan, 2018, s. 106) getirmiştir.¹³

Ses indirgemesi ise kelimenin gramerleşme sürecinde ses hadisesi yaşaması olarak açıklanmakta ve “... birçok araştırmacı tarafından gramerleşmenin doğal bir sonucu olarak görülmektedir.”¹⁴ (Gökçe, age.,

⁶ Bu maddelerin oluşturulmasında da yine Gökçe (2013)’nin ilgili eserinden istifade edilmiştir.

⁷ “anlam içeriğindeki kayıp” (Gökçe, age., s. 31-33)

⁸ “bağımsız sözlüksel birimlerin ya da az çok gramerleşmiş birimlerin biçim söz dizimi özelliklerinde meydana gelen kayıp” (Gökçe, age., s. 33-36)

⁹ “ses yapısındaki kayıp” (Gökçe, age., s.36-39)

¹⁰ Bu süreçler/aşamalar çeşitli kaynaklarda farklı isim ve şekillerde de sunulmaktadır. Mesela anlam kaybı, *anlam donuklaşması* (Öner, 2011, s. 49) veya *anlam fosilleşmesi* (Demirci, 2007, s. 454) olarak da adlandırılmaktadır.

¹¹ Bu noktada Gökçe’nin, bu süreci tam olarak bir anlam kaybı değil de bir anlam geçişi olarak değerlendirdiğini hatırlatmak gerekir.

¹² Örnek olarak, Gökçe (age., s. 35), Heine’den alıntılanarak tam fiillerin yardımcı fiiller şeklinde kategorisizleşmesinin şu şekilde gerçekleştiğini söyler: “tam fiil> yardımcı fiil> ekleşmiş fiil”

¹³ Yazının temel konusunu oluşturmadığı için, ayrı birer kelime türü kabul edilen bu unsurlar hakkında ayrıntılı bir değerlendirmeye ihtiyaç olmadığı düşüncesiyle birlikte birkaç örnek verilebilir: *Sarı çiçek* tamlamasında *sarı* ismi tamlayan olarak *çiçek* ismini nitelemekle görevlendirilmiş, söz dizisinde sıfat görevini kazanmıştır. Bu onun kelime türü değil, söz dizisinde yüklendiği görevin adıdır. Yine aynı şekilde *ben* ismi, konuşan kişiyi temsil yoluyla karşıladığı için zamir görevini kazanmış durumdadır.

¹⁴ Mesela *-e+yor-* yapısındaki *yor-* fiilinin eke dönüşmesi ve ekleşme sırasında yaşadığı ses olayları neticesinde *-yI, -y, -i* gibi alt şekillerle karşımıza çıkması, araştırmacılarca bu minvalde değerlendirilen örneklerdendir.

s. 36) Sayılan bütün bu yön/alt süreçlerin nihayetinde de “... gramerleşme somut sözlüksel birimler ile başlar ve ideal olarak sıfırla sonuçlanır. Bu da gramatikal biçimlerin artan bir şekilde anlam ve ses içeriklerini kaybetmeleri anlamına gelir.” (Gökçe, age., s. 30)

Buraya kadar gramerleşmenin nasıl tanımlandığına ve içeriğinin nasıl sunulduğuna yer verdik ve problemleri noktalara değindik. Yukarıda çeşitli kaynaklardan elde edilerek verilen bu bilgilerin ortaya çıkardığı tablo şöyle özetlenebilir: Dilin tarihi seyri içinde kelimelerin anlamını kaybederek dil bilgisi işlevi kazanmaları bir ‘gramerleşme (dilbilgiselleşme, dilbilgiselleştirme, gramatikleşme, gramatikalleşme)’ süreci olarak adlandırılmakta ve bu sürecin ‘anlamsızlaşma, kategorisizleşme, ses indirgemesi veya ses kaybı’ gibi alt süreçlerinin olduğu öne sürülmektedir.

Ancak yapılan bütün izahlardan anlaşılmaktadır ki kelime dilciler tarafından, gramerin/dil bilgisinin hangi alanı olursa olsun, her şeyin temeli, her şeyi belirleyici unsur olarak görülmektedir.¹⁵ Bununla birlikte kullanılan *gramerleşme*, *dilbilgiselleşme*, *dilbilgiselleştirme*, *gramatikleşme*, *gramatikalleşme* gibi terimlerin ortaklaşarak ifade ettiğine yapıları açısından bakıldığında, kelimenin normalde gramer unsuru olmayıp ek kimliği kazandığı (veya kazandırıldığı) zaman gramer unsuru hâline geldiği görüşünün benimsenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Fakat, gramer unsuru olmadığı düşünülen kelimenin, gramerde en ufak herhangi bir olayın belirleyici aktörü olarak görülmesi çelişkili bir durum arz etmektedir.

Ayrıca özellikle *gramerleşme* terimine, ekleşme bilgisi bakımından yapı/şekil/karşıladığı anlam ilişkisi boyutunda dikkatli bakıldığında daha da ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Türk dilinin ek kültürü göz önüne alındığında +LAŞ- eki, genellikle eklendiği kelimenin anlamını “... hâline gelmek/... hâline dönüşmek” anlamıyla değiştiren bir ek hüviyetindedir.¹⁶ O hâlde gramerleşme, “gramer hâline gelmek” yani doğrudan “dil bilgisi olmak/dil bilgisi hâline gelmek” anlamını karşılayan bir kelime konumundadır ve bu da garip bir terim=anlam/karşılık görüntüsü oluşturmaktadır. Bu garipliğin farkına varılmış olsa gerek ki söz konusu terimin yerine *dilbilgiselleşme*, *dilbilgiselleştirme*, *gramatikleşme*, *gramatikalleşme*¹⁷ vb. gibi terimler kullananlar da olmuştur.

Fakat adı her ne koyulursa koyulsun, kelimenin gramer kimliğini ancak ek hâline geldikten sonra kazandığı görüşü, Türk dili için kabul edilebilir değildir. Kelimelerin anlamı taşıdığı için, zihinde karşılıklarının olması ve bu sayede kendi kendilerine var olmaları, bağımsız olmaları onların gramer/dil bilgisi unsuru olmadığını göstermez. Bir kelimenin dilin tarihi seyri içerisinde eke dönüşebilmesi (ek olarak görevlendirilmesi) bile aslında kelimenin gramerin bir üyesi olduğuna delalet eder. Demek ki anlama sahip olan unsur, görev kazanmak suretiyle eke dönüşebilme potansiyeline sahip bir unsurdur. Onun bu potansiyele sahip olabilmesi anlam (kelime) ve görevler (ekler) arasında her an canlanabilecek bir görevlendirme/karşıtlık ilişkisinin varlığına işaret eder. Bu ilişki de ekleşme dizisinin bu iki aktörünün, dilin ve o dile ait gramerin (dil bilgisinin) üyesi olduklarını gösterir. Başka bir deyişle, kelime ve eklerin aralarındaki bu görevlendirme/karşıtlık ilişkisinin var olması, her ikisinin de gramer unsuru olduğunu göstermeye yeterlidir.

Konunun diğer tarafına gelecek olursak, bir kelimenin zaman içinde eke dönüşmesi, oldukça doğal bir hadisedir. Hele ki Türk dili gibi eklenme ve ekleşme sistemi üzerine kurulmuş bir yapısı ve işleyişi olan

¹⁵ Esasında bu durum Turan (2018, s. 97) tarafından şöyle özetlenmiştir: “Türk dilciliği, Arap ve Hint Avrupa geleneğinin eksik bir şekil ve anlam ilişkilendirmesiyle belirlenen kelime odaklı dilcilik kültürüyle şekillenmiştir.”

¹⁶ Bk. Tuna, O. N. (1986, s. 9): “+LAŞ-: bir şeyin vasfını kazanmak: acemi+leş-, adi+leş-, başka+laş-, çüce+leş-...”

¹⁷ Anlaşılan o ki söz konusu durumdan dolayı, bu terimler “dil bilgisi unsuru hâline gelmek, dil bilgisine ait unsur hâline gelmek” anlamlarının anlaşılmasına imkân vereceği düşünülerek tercih edilmektedir.

bir dil için bu, oldukça sıradan bir durumdur. Türk dilinin işleyişi buna çok müsaittir. Buna göre, çalışmalarda gramerleşmeye örnek gösterilen *yapagel-Ø-*, *yazadur-Ø-* gibi ekleşmelerde *+gel-*, *+dur-* morfolojilerinin gramerleşme ürünü olduğunu değil de morfolojilerin kelime iken eke dönüşmek suretiyle yaşadığı bir *morfolojik değişiklik*in (Turan, 2006) örneği olduğunu söyleyebiliriz. Türk dilinde morfolojik değişiklikler bir üst yapıyı ifade eder. Üst yapıya bağlı olarak gerçekleşen değişiklikler de aslında değişmeyen şeyleri belirtirler ve bu değişiklikler fonetiğe, kelime ve ek bilgisine dayalı olabilir. Morfolojik değişiklikler sadece tasvir ek fiillerinde değil, mesela şahıs eklerinde de görülür: “ben ança tirmen. ‘ben şöyle derim’”¹⁸ örneğindeki *+men*, kelime olan *ben*’in eke dönüşmüş hâlidir. Kelime formatındaki “ben”, fonetik olarak uyuma girme yoluyla ekleşerek fiil çekiminin sonunda şahıs ekine dönüşmüştür. Yani *ben > + ben > + [(y)(I)]m* da kelime iken eke dönüşerek gerçekleşmiş morfolojik değişime örneklerindedir.¹⁹

Değerlendirme ve sonuç

Çalışma vesilesiyle, kaynaklarda gramerleşme ve muadili olarak öne sürülen terimlerin, nasıl sunulduğu bilgisi ve bu terimlerin yapısı/şekli ile karşıladıkları anlamlar arasındaki ilişki incelenmiş; konunun Türk dilinin ekleşme ve eklenme düzeni bakımından sorunlu tarafları ortaya konulmuştur. Buna göre gramerleşmenin, Türk dilinden, ekleşme ve eklenme kültürü bakımından farklı olan Hint Avrupa dillerine ait dilcilik çalışmalarının devamı olan bir anlayışıyla değerlendirilmesi neticesinde öne sürülmüş konulardan biri olduğu görülmüştür. Bu dilcilik anlayışının temelinde dile kelime odaklı bakma²⁰ durumu hâkimdir. Kelimenin anlam sahibi olarak zihinde karşılığının olması, ona hem bağımsızlık hem de asıl unsur kimliğini kazandırır. Onun kendi kendine var olmasını sağlar. Ancak bu niteliğinden ötürü, dil bilgisi/gramer ile ilgili herhangi bir konuda sadece kelimeye odaklanış, beraberinde şekle odaklanmayı getirmiştir ve bu da Türk dilinin kendine has eklenme ve ekleşme düzeninin üzerine kurulu olduğu karşıtlık sistemini dışarıda bırakmak anlamına gelir. Söz konusu durum, öncelikle eklenme ve ekleşme düzeninin iki unsuru olan kelime ve ekin, beraberinde de kelime türlerinin sağlıklı tespit edilememesiyle sonuçlanmaktadır.

Gramerleşme, bu sorunlu bakışın ürünü olarak karşılaşılan konulardan biridir. Yapılan açıklamalar kelimenin başta gramer unsuru değil, adı geçen sürecin sonunda bir gramer unsuru hâline geldiğini savunmaktadır. Hâlbuki “kelime kelimeyken de bir gramer/dil bilgisi unsurudur.” (Topçu, 2020, s. 119) Kelimenin eke dönüşebilmesini sağlayan şey, bu iki unsur arasındaki yapılandırma/görevlendirme karşıtlığı/ilişkisidir. Eğer bu karşıtlık ilişkisi olmasa kelime eke dönüşemez. Yani, kelime ve ek arasındaki bu yapılandırma/görevlendirme ilişkisinin varlığı, her ikisinin de gramerin birer üyesi olduğunu kanıtlar. Kelimenin gramer unsuru olmadığı düşüncesi, ayrıca kelime kelime karşıtlığının yok sayılması anlamına da gelir. Bir kelimenin başka bir kelimeye karşı görev icra etmesi, yardımcı unsur (tamlayan) asıl unsur (tamlanan) olarak tamlama kurabilmesi de kelimenin sahip olduğu o anlamla bir gramer unsuru niteliği taşıdığını gösterir. Dolayısıyla ifade ettiğimiz bu sorunlu hususlar dikkate alındığında, muadili olarak hangi terim (dilbilgiselleşme, dilbilgiselleştirme, gramatikleşme, gramatikalleşme) kullanılırsa kullanılsın, gramerleşme diye bir konunun varlığı Türk dilinin yapısı/işleyişi bakımından kabul edilemez.

¹⁸ Bk. Köktürk Âbideleri Tonyukuk; ikinci taş, batı yüzü, 2. satır.

¹⁹ Ayrıca Türk dilinde morfolojik değişikliklerin bu tür ve örneklerle sınırlı olmadığını hatırlatmak ve yazının esas konusunu oluşturmadığı için bu hususlarda ayrıntılı bir bilgiye yer verilmeyeceğini belirtmek icap eder.

²⁰ Bu sorun, daha önce bütün yönleri ve sonuçlarıyla Turan tarafından ele alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Turan, Z. (2015). Dileliğin Ana Sorunu ve Türk Dili. 7. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı, 25-30 Ağustos, Kaposvar Macaristan, 76-83.

İlaveten, kelimeler gramerleşme sonucu değil, *morfolojik değişiklikler* sonucu eke dönüşürler. Türk dilinde tarih boyunca morfemlerin kelime iken eke dönüşmesi durumu hep olmuştur, bundan sonra da olabilir. Mesela sadece *+yaz-*, *+gör-*, *+bil-* vb. gibi hâli hazırda kullandıklarımız değil, Türk diline ait bütün fiiller, tasvir ek fiili olarak görevlendirilebilir. Kullanımlar ilk başta kulağa garip gelse de zamanla oluşacak ek kültürü sayesinde bunlara alışılabilir. Morfolojik değişiklik/değişme konusu, türleri ve sebepleriyle çok geniş ve ayrıntılı çalışılmayı gerektiren bir konudur. Eldeki çalışma, konunun daha derinlikli incelenmesine vesile olabilir.

Kaynakça

- Ağca, F. (2013). Türk Budist Çevresi Metinlerinde Bir Gramerleşme Örneği Olarak artı Sözcüğü. *Bengü Bitig Dursun Yıldırım Armağanı, Türk Bilig*. Ankara. 63-74.
- Aydemir, İ. A. (2015). Güney Sibirya Türkçesinde Zarf-Fiili Yapıların Gramerleşmesi Hakkında. *Türkbilig*, 2015/29. 89-100.
- Can, M. (2017). Dilbilgiselleşme ve Edat Kavramı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, Sayı: 26, 37-67. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/581338>)
- Çetin, O. A. (2016). *Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türkçede Zarflar*. Doktora Tezi. Danışman: Doç. Dr. Ferruh Ağca, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Çubukçuoğlu, M. (2019). *Türkçede Dilbilgiselleştirme: Bilişsel Dilbilgisi Çerçevesinde Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Doç. Dr. Özgün Koşaner, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Dilbilim Anabilim Dalı, İzmir.
- Demir, C. (2018). *Yeni Uygurca Gramerleşmiş Fiillerin Türkiye Türkçesine Çevirisi Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Prof. Dr. Nurettin DEMİR, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara.
- Demirci, K. (2007). Dilbilgiselleşme Terimi Üzerine. 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) Bildiriler Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi, 1. Cilt, Ankara, 2011, 451-464.
- Demirel, E. (2015). Gramerleşme Süreçleri Bakımından Nevâdirü's- Şebâb'da Tasvirî Fiiler. *Turkish Studies, Volume 10/8, Spring*. 819-834.
- Dilâçar, A. (1989). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. *TDAY-Belleten 1971*. 83-145.
- Ergin, M. (2001). *Orhun Abideleri* (27 b.). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri Oğuz Türkçesine Dayalı Tarihsel-Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gökçe, H. (2010) Başkurt Türkçesinde Gramatikleşme Örnekleri Üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkojji Dergisi 17/1*. 83-104.
- Karaca, M. M. (2022). Eski Anadolu Türkçesinde Görülen Bir Dilbilgiselleşme Örneği: Vardı. *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, Sayı: 30*. 105-111.
- Kuş, Bahri. (2018). Tasvir Ek Fiilinin Yapısı. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. TEAD-62*, Mayıs, Erzurum. 73-82.
- Öner, M. (2011). Türkçede -IIG > -II Ekli Niteleme Sözlüğünün Edatlaşması. *Türkçe Yazıları*. İstanbul: Kesit Yayınları, 49-59.
- Salan, E. (2014). Bir Gramerleşme Örneği: -soñ < soñ. *Dil Araştırmaları, Sayı 14, Bahar*, 97-117.
- Sarı, İ. (2015). *Türkçede Ekleme Dışı Sözlük Yapımı ve Sözlükselleşme*. Doktora Tezi. Danışman: Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara.

- Topçu, Ç. (2020). Türkçe Dil Bilgisi Çalışmalarındaki Birleşik Yapı Sorununun “Ek” Tarafı. *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 23, 116-127.
- Tuna, O. N. (1986). *Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji)*. İnönü Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 3, Malatya.
- Turan, Z. (2006). Türk Dili Tarihinde Morfolojik Değişiklikler Lisans Dersi Basılmamış Ders Notları. Sakarya Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sakarya.
- Turan, Z. (2015). Dilciliđin Ana Sorunu ve Türk Dili. 7. *Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı*, 25-30 Ağustos, Kaposvar Macaristan, 76-83.
- Turan, Z. (2018). Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları. *Türkbilig*, 35. 97-110.
- Türk, V., Özalan, U. (2014). Kutadgu Bilig’deki sanı Edatı Üzerine. *Bilig*, Sayı: 71, Güz. 233-246.